

**LINGVOKULTUROLOGIYANING ASOSIY TAMOYILLARI VA
TUSHUNCHALARI**

<https://doi.org/10.70728/qdpi.v08.i01.039>

G‘ulomov Jamshidbek Islomjon o‘g‘li

Qo‘qon Davlat Universiteti

2-bosqich tayanch doktoranti

e-mail: jigulomov@kokanduni.uz

Annotatsiya. Lingvokulturologiyaning asosiy tamoyillari va tushunchalari antropotsentrik yondashuv asosida til va madaniyatning o‘zaro uzviy bog‘liqligini yoritadi. Zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlari lingvokulturologiya singari fanlararo yo‘nalishlarning shakllanishiga olib keldi. Ushbu maqolada lingvokulturologiyaning nazariy asoslari, yetakchi maktablari, madaniy kod, olamning lisoniy va konseptual manzarasi, frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmuni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Lingvokulturologiya, til va madaniyat, madaniy kod, olamning lisoniy manzarasi, konseptual manzara, mentalitet.

Abstract. The main principles and concepts of linguoculturology illuminate the organic connection between language and culture based on an anthropocentric approach. In modern linguistics, the relationships between language and thought, as well as language and culture, have led to the emergence of interdisciplinary fields such as linguoculturology. This article discusses the theoretical foundations of linguoculturology, its leading schools, cultural code, the linguistic and conceptual worldview, and the national-cultural content of phraseological units.

Keywords: Linguoculturology, language and culture, cultural code, linguistic worldview, conceptual worldview, mentality.

Аннотация. Основные принципы и понятия лингвокультурологии освещают органическую связь между языком и культурой на основе антропоцентрического подхода. В современной лингвистике отношения между языком и мышлением, а также между языком и культурой привели к возникновению междисциплинарных направлений, таких как лингвокультурология. В данной статье рассматриваются теоретические основы лингвокультурологии, ведущие школы, культурный код, языковая и концептуальная картина мира, а также национально-культурное содержание фразеологических единиц.

Ключевые слова: Лингвокультурология, язык и культура, культурный код, языковая картина мира, концептуальная картина мира, менталитет.

KIRISH. Tilga antropotsentrik yondashuv bevosita insonga qaratilgan ilmiy bilimning turdosh sohalarini kiritish orqali uning tadqiqot doirasini kengaytirdi. Zamonaviy tilshunoslik til va lisoniy shaxs, til va tafakkur, til va madaniyat kabi masalalarni dolzarblashtirdi. Bu esa lingvokulturologiya singari fanlararo yo‘nalishlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Zamonaviy madaniy-milliy o‘zlikni anglash va uning ramziy ifodasi doirasida til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirini o‘rganish va tavsiflash bilan shug‘ullanuvchi ushbu yo‘nalish [Teliya, 1999, 16-bet] N.F.Alefirenko, N.G.Bragina, A.Vejbitskaya, V.V.Vorobyov, I.V.Zikova, M.L.Kovshova, V.V.Krasnix, V.A.Maslova, N.B.Mechkovskaya, Ye.O.Oparina, V.I.Postovalova, I.I.Sandomirskaya, G.N.Sklyarevskaya, V.N.Teliya, N.V.Ufimseva, R.M.Frumkina, A.M.Emirova, Ye.A.Yurina va boshqa ko‘plab olimlarning asarlarida rivojlantirilmoqda. Hozirgi kunda turli lingvokulturologik maktablar mavjud: Yu.S.Stepanov maktabi, uning maqsadi madaniyat konstantalarini diaxronik jihatdan tavsiflashdir; N.D.Arutyunova maktabi turli davrlar va xalqlar matnlaridan olingan universal madaniyat atamalarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi; V.N.Teliya maktabi til mohiyatini til egasining refleksiyasi nuqtayi nazaridan tadqiq etadi; Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarov g‘oyalarini rivojlantiruvchi V.V.Vorobyov, V.M.Shaklein maktabi, uning qoidolari tilning jamlovchi funksiyasi haqidagi nazariyalar asosida ishlab chiqilmoqda .

Har qanday maktab doirasida lingvokulturologiya fanining asosiy tushunchalari til va madaniyatdir. Zamonaviy gumanitar bilimlarda madaniyat hodisasi turli yondashuvlarga asoslangan ko‘plab ta‘riflar olgan. Lingvokulturologiya uchun madaniyatni ma‘naviy qadriyatlar tizimi sifatida tushuntiradigan talqinlar ayniqsa yaqin hisoblanadi. Hozirgi vaqtda turli lingvokulturologik maktablar mavjud: Yu.S.Stepanov maktabining maqsadi madaniyat konstantalarini diaxronik jihatdan tavsiflashdir; N.D.Arutyunova maktabi turli davrlar va xalqlar matnlaridan olingan universal madaniyat atamalarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi; V.N.Teliya maktabi til mohiyatini til egasining refleksiyasi nuqtayi nazaridan o‘rganadi; Ye.M.Vereshagin va V.G.Kostomarov konsepsiyasini rivojlantiruvchi V.V.Vorobyev, V.M.Shakleyin maktabining tamoyillari tilning kumulyativ funksiyasi to‘g‘risidagi qoidalar asosida ishlab chiqiladi . Har qanday maktab doirasidagi lingvokulturologiya fanining asosiy tushunchalari til va madaniyatdir. Zamonaviy gumanitar bilimlarda madaniyat fenomeni turli yondashuvlarga asoslangan juda ko‘p ta‘riflarni oladi. Lingvomadaniyatshunoslik uchun madaniyatni ma‘naviy qadriyatlar tizimi sifatida tushunadigan talqinlar ayniqsa yaqin hisoblanadi. V.N.Teliya madaniyatni ta‘riflashda uning evolyutsion xususiyati, qadriyatlar yo‘nalishi, tarixiylik, avlodlararo uzatish kabi ontologik xususiyatlaridan chetlashib, “semiotik tabiatga ega bo‘lgan dunyoqarash va dunyoni anglash” sifatida tushunadi hamda “madaniyat tushunchasining noaniqligiga qaramay, u haqida tilda namoyon bo‘luvchi hodisa sifatida intuitiv tasavvur mavjud” deb hisoblaydi. Til birliklari milliy madaniyat voqeligida paydo bo‘lib va amal qilib, o‘zining ichki shaklida o‘ziga xos etnomadaniy mazmunni egallaydi va saqlab qoladi, bu mazmun ularning nutqiy qo‘llanishida yashirin tarzda

uzatiladi. Bu borada milliy til iboralari ikkilamchi nomlash birliklari sifatida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular ilgari anglangan narsalar haqidagi tasavvurlar asosida dunyo voqeliklarini “haqiqiy” deb ataydi va qo‘shimcha madaniy ma’nolarni ajratib ko‘rsatadi. Lingvokulturologiyaning ikkinchi asosiy tushunchasi bo‘lgan til tushunchasiga murojaat qilganda, uning ta’rifida ham hodisaning chuqurligi va ko‘p qirraliligi bilan bog‘liq noaniqlikni kuzatamiz. Til tizimining tarkibiy tuzilishi, generativlik jihatidan kiritilgan yaratuvchi mexanizm xususiyatlari, tilning voqelikni bilish va tafakkurni moddiylashtirish vositasi sifatidagi ahamiyati ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqot uchun, bir tomondan, odamlar tomonidan muloqot faoliyatini amalga oshirish uchun foydalaniladigan belgilar tizimi sifatidagi til haqidagi tasavvurlar, boshqa tomondan esa, til ushbu tilda so‘zlashuvchi “xalq ruhi”ning (Gumboldt ta’biricha) mujassamlanishi va shu bilan bog‘liq bo‘lgan til va tafakkur, til va ong, til va madaniyat o‘rtasidagi aloqalar haqidagi qarashlar eng dolzarbdir.

METODOLOGIYA Lingvokulturologiya madaniyatning tilda gavdalanish yo‘llarini va til orqali madaniyatni aks ettirish usullarini o‘rganadigan fandır. Lingvokulturologik tadqiqotlarning metodologik yechimi bu ikki hodisaning yagona asosini aniqlash bo‘ldi. Lingvokulturologiya faniga asos solgan V.N.Teliya bu asosni “madaniyat hodisasi hamda til namoyon bo‘lishida o‘zini ko‘rsatadigan belgilar izomorfizmi” deb hisoblaydi. Tadqiqotchining fikricha, til va madaniyat inson dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shakllaridir; ular o‘zaro muloqotda mavjud bo‘lib, nutqning qabul qiluvchisi va yuboruvchisi har doim madaniyat subyektlaridir; til va madaniyat uchun umumiy bo‘lgan xususiyatlar me’yoriylik, tarixiylikdir; madaniyat va tilning avlodlararo uzatilishida sinxroniya diaxroniya bilan, an’ana evolyutsiya bilan uyg‘unlashadi.

NATIJALAR Lingvokulturologiya zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro uzviy munosabatni, milliy ong, mentalitet hamda qadriyatlarning tildagi ifodasini o‘rganishga qaratilgan. O‘zbek tilshunosligida ushbu yo‘nalish mustaqillikdan keyingi davrda jadal rivojlanib, bir qator olimlarning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Jumladan, N.Mahmudov lingvokulturologiyani til birliklarida mujassamlashgan milliy-madaniy axborotni tadqiq etuvchi fan sifatida baholab, tilni madaniyatning eng muhim tashuvchisi va aks ettiruvchisi deb hisoblaydi. Olimning ta’kidlashicha, til orqali xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi shakllanadi hamda avloddan-avlodga uzatiladi. Sh.Safarov lingvokulturologiyani kognitiv tilshunoslik bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilib, unda “konsept”, “lingvomadaniy birlik”, “madaniy sema” kabi tushunchalarning markaziy o‘rin tutishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, lingvokulturologiya til birliklarini inson tafakkuri va madaniy tajribasi bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi. A.Nurmonov til va madaniyat munosabatlarini izohlashda lingvokulturologik yondashuvning ahamiyatini e’tirof etib, ushbu yo‘nalish milliy tafakkur va lisoniy ongni anglashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishini qayd etadi. Olim lingvokulturologiyani etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan mushtarak jihatlari mavjud bo‘lgan mustaqil fan sifatida ko‘rsatadi. Shuningdek, D.Xudoyberganova o‘z tadqiqotlarida lingvokulturologik birliklar, xususan, frazeologizmlar, maqol va matallar orqali milliy

madaniyatning lisoniy ifodasini tahlil qilib, ularning xalq mentalitetini ochib berishdagi rolini alohida ta’kidlaydi. Uningcha, lingvokulturologiya til birliklarining faqat semantik emas, balki madaniy-pragmatik qatlamini ham yoritishga xizmat qiladi. M.Yo‘ldoshev esa lingvokulturologiyani matn lingvistikasi bilan bog‘lab o‘rganib, badiiy matnlarda milliy-madaniy konseptlarning lisoniy realizatsiyasini ochib beradi. Olim lingvokulturologik tahlil matnning estetik va semantik qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini berishini ta’kidlaydi. Umuman olganda, o‘zbek tilshunoslarining tadqiqotlarida lingvokulturologiya til, madaniyat va tafakkur birligiga asoslangan fan sifatida baholanib, milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosni lisoniy jihatdan tadqiq etishda muhim ilmiy yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi.

MUHOKAMA Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biri “madaniy kod” tushunchasidir. Madaniyatda semiotik tizim sifatida “belgilar va ma’nolar sintezlanadi: belgi insonning o‘z-o‘zini anglash va dunyodagi shaxsiy, shaxslararo va shaxsdan yuqori borliqni anglash jarayonida ishlab chiqilgan narsalarning tashuvchisidir <...>. Madaniyat o‘z ma’nolarini mujassamlashtirish uchun belgilarni (belgili jismlarni) tabiatdan, sun’iy narsalardan, insonning tashqi va ichki dunyosidan oladi. Shunday qilib, madaniyatda madaniy kodlar tashkil etiladi va iyerarxik tarzda tartibga solinadi – bir xil mazmunni kodlash uchun turli xil moddiy va rasmiy vositalardan foydalanuvchi ikkilamchi belgi tizimlari, umuman olganda, dunyo manzarasiga, ma’lum bir jamiyatning dunyoqarashiga bog‘lanadi”.

Shoira Usmonovanning “Lingvokulturologiya” (2019) nomli asarida til va madaniyat munosabatlari doirasida “madaniy kod” tushunchasi tilning asosiy xususiyati va madaniyatning lisoniy ifodasi sifatida talqin etiladi. U tilga madaniyat mahsuli sifatida qaraydi va tildagi madaniy kodlar milliy mentalitet, qadriyatlar va tarixiy tajribani o‘zida saqlovchi tizimlarni shakllantiruvchi vosita ekanligini qayd etadi: “Til – madaniyat mahsuli, mavjud bo‘lishining sharti va uning muhim tarkibiy qismi – madaniy kodlardir”. Shunday qilib, madaniy kodlar ikkilamchi belgilar tizimi sifatida til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi. Ular ushbu belgilarda “kodlangan” madaniy ma’nolarning tashuvchilariga aylanadi. V.V.Krasnixning aniq ta’kidlashicha, “madaniy kod madaniyatni atrofdagi dunyoga “tashlaydigan”, uni qismlarga ajratadigan, toifalarga bo‘ladigan, tizimlashtiradigan va baholaydigan “to‘r”dir. “Madaniy kod”lar insonning eng qadimgi arxetipik tasavvurlari bilan bog‘liq. Aslida, madaniy kodlar ana shu tasavvurlarni “kodlaydi” . Cultural code (madaniy kod) tushunchasi til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalaydi. Bu – ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan muloqot qoidalari, stereotiplar, qadriyatlar va tasavvurlar to‘plami bo‘lib, u insonlarning xulq-atvori va tafakkurini shakllantiradi. Madaniy kod bu yerda faqat qoidalar majmui emas, balki jamiyat a’zolari ongidagi narsalarning “nima to‘g‘ri” va “nima noto‘g‘ri” ekanini kodlaydigan tizim sifatida qaraladi .

N.Mahmudov “madaniy kod” terminini alohida defnitsiya sifatida emas, balki tilning madaniyatni tashuvchi va saqlovchi mexanizmi sifatida talqin qiladi. Olim tilni xalqning tarixiy xotirasi, qadriyatlari va mentaliteti mujassam bo‘lgan semiotik tizim deb hisoblaydi.

Shu ma’noda, til birliklari orqali ifodalanadigan milliy-madaniy mazmun “madaniy kod” vazifasini bajaradi. Mahmudovga ko‘ra, til:

- madaniyatni kodlaydi;
- madaniyatni avloddan avlodga uzatadi;
- milliy ongni lisoniy shaklda mustahkamlaydi.

Til, o‘z navbatida, voqelikni belgilashda o‘z imkoniyatlariga ko‘ra asosiy deb e’tirof etiladigan belgilar tizimidir. Har qanday semiotik tizimni (marosim, raqs va boshqalar) til tizimiga, shu jumladan, madaniy kodlar tizimiga o‘girish mumkin. Madaniy kodlarni talqin qilish, ularni ochib berish lingvomadaniyatning ichki mazmunini yoritadi, olam manzarasini tavsiflashda katta rol o‘ynaydi, olamning lisoniy manzarasini tushunish kalitlarini beradi. Olamning lisoniy manzarasi (OLM) tushunchasiga murojaat qilish til va olam haqidagi bilimlar, til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat masalalarini hal etishga ko‘maklashadi hamda nafaqat til xususiyatlari, balki “voqelik” olamining o‘ziga xosligi haqidagi bilimlarni ham qamrab oladi. Tilshunoslikda olamning konseptual va lisoniy manzarasi farqlanadi. Olamning konseptual manzarasi uning shakllanishida turli xil tafakkur turlarining ishtiroki tufayli til manzarasidan mazmunan boyroq deb e’tirof etiladi, biroq ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik umume’tirof etilgan. “Bu aloqa tilda ikki xil yo‘l bilan amalga oshadi. Til olamning konseptual manzarasining alohida elementlarini belgilaydi. Bu belgilash odatda so‘zlar va so‘zlar hamda gaplar o‘rtasidagi bog‘lanish vositalarini yaratishda namoyon bo‘ladi. Til nutqda so‘zlarni o‘zaro bog‘lash orqali olamning konseptual manzarasi mazmunini tushuntiradi”. “Olamning konseptual manzarasi” tilshunoslik va kognitiv tilshunoslikda insonning olam va voqelik haqidagi tasavvurlarini mental model sifatida ifodalovchi tushunchadir. Bu model til va madaniyat orqali shakllanadi hamda inson tafakkuri va madaniy tajribasini kodlaydi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, har bir til o‘ziga xos konseptual manzara yaratadi, u orqali shaxs va jamiyatning dunyoni idrok etish usullari, qadriyatlari va stereotiplari ifodalanadi. Shu bilan birga, olamning konseptual manzarasiga individual va milliy darajada qaraladi: individual manzara shaxsning tajribasini, milliy manzara esa jamiyat yoki millatning umumiy dunyoqarashini aks ettiradi. Til bu jarayonda faqat kommunikativ vosita emas, balki insonning konseptual dunyoqarashini yaratadigan va idrokni shakllantiradigan vosita sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, olamning konseptual manzarasi lingvistik va madaniy tizimlarni uyg‘unlashtiruvchi, insonning voqelikni tasniflash va tushunish jarayonini ifodalaydigan kompleks fenomen sifatida qaraladi. Muayyan madaniyatning o‘ziga xos ko‘rsatmalari bilan bog‘liq bo‘lgan dunyo manzarasida voqelikni baholash, tasniflash me’yorlari aks etadi. Milliy tilning lisoniy tuzilmalari bu me’yorlarni o‘z belgilari tizimida mustahkamlaydi va shu tariqa olamning konseptual manzarasi bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan olamning lisoniy manzarasini (milliy) yaratadi.

O.A.Kornilov haqli ravishda ta’kidlaganidek, olamning lisoniy manzaralari milliy mentalitetlarning hosilalaridir. N.F.Alefirenko mentalitetga quyidagicha ta’rif beradi: “Bu madaniy-kognitiv “kamerton”ning – olam sodda manzarasini etnomadaniy ongning qadriyatli pragmatikasi prizmasi orqali idrok etishga yo‘naltirilgan o‘ziga xos stereotipik

yondashuvdir”. “Olamning lisoniy manzarasi” (yoki “lingvistik dunyoqarash”) – bu til orqali shakllangan insonning olam va voqelik haqidagi lisoniy idrok modelidir. Ushbu manzara til birliklari, frazeologizmlar, metaforalar va ramzlar orqali ifodalanadi hamda shaxs va jamiyatning dunyoni tushunish, tasniflash va talqin qilish jarayonini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikka ko‘ra, har bir til o‘ziga xos lisoniy manzara yaratadi, bu manzara til egalarining voqelikni idrok etish usullarini, qadriyat va stereotiplarni kodlaydi. Lisoniy manzaraga individual va milliy darajada qaraladi: individual manzara shaxsning nutqiy tajribasi va idrokini, milliy manzara esa jamiyatning til orqali kodlangan dunyoqarashini ifodalaydi. Shu bilan birga, til faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki insonning olam haqidagi lisoniy idrokini shakllantiruvchi va madaniy kodlarni ifodalaydigan vosita sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, olamning lisoniy manzarasi lingvistik, kognitiv va madaniy tizimlarni uyg‘unlashtiruvchi, til orqali inson tafakkurini va voqelikni idrok etish jarayonini aks ettiruvchi murakkab fenomen hisoblanadi.

Ye.S.Kubryakova tilni kognitiv jarayon sifatida tushunib, inson ongida verbal va noverbal bilimlarni farqlash masalasini ko‘taradi. Ong olam haqidagi bilimlar makoni sifatida va ichki leksikon – til haqidagi bilimlar markazi sifatida ikki xil mexanizm bo‘lib, ularda bilim tuzilmalari turlicha ifodalanadi. Reprezentatsiyaning obrazli xarakteri – ong sohasida so‘zlarni, ularning ma‘nolarini bilish – lisoniy ong sohasida namoyon bo‘ladi. Har bir so‘z ortida “bilimlarning muhim qatlami mavjud <...> bunday bilimlar obyektlar tushunchalari, hodisalar tushunchalari yoki vaziyatlar sinflari va nihoyat, hodisalar ketma-ketligi haqidagi tasavvurlarga mos keladigan tushunchalar haqidagi bilimlarni o‘z ichiga olishi mumkin”. Demak, olam haqidagi bilimlar, OLMda aks etgan atrof-muhitga munosabat, shaxs rivojlanayotgan madaniy muhit, uning ong obrazlari, til va lisoniy ong - bularning barchasi lingvomadaniyat tushunchasini belgilash uchun ahamiyatlidir. Xalq madaniy borlig‘ining uning lisoniy ongi bilan bog‘liqligi (uning ma‘lum bir madaniyat voqeligida mavjudligi va shu bilan birga etnik jamoaning madaniyat ko‘rsatmalarini idrok etishi va o‘zlashtirishi) mazkur ishda ushbu xalqning lingvomadaniyati sifatida tushuniladi. Lingvomadaniyat etnosning turli ko‘rinishlardagi hayot faoliyatini ta‘minlovchi va belgilovchi ikki semiotik tizim: til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini aks ettiradi.

Tilning frazeologik tarkibi tilda mujassamlashgan madaniy axborotning eng qimmatli, o‘ziga xos manbalaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. “Tilshunoslikning hech bir bo‘limida til shakllarining tafakkur va ayni paytda xalq madaniyati va tarixi bilan bog‘liqligi frazeologiyadagi kabi yorqin va yaqqol namoyon bo‘lmaydi”. Frazeologizmlarning millat tafakkuri, madaniyati, tarixi bilan bog‘liqligini frazeologizmlar yaratilishining majoziy xarakteri, nutq ijodkorligi jarayonida ongning o‘ziga xos mexanizmlarini qo‘llash, atrofdagi voqelikni kuzatish bilan birlashtirilganligi, shuningdek, ularning semantikasida madaniy bilimlarni saqlaydigan konnotatsiyalarga asoslangan idiomalarning ichki shakli mavjudligi bilan izohlash mumkin.

Ma‘lumki, har qanday tropning asosiy vazifasi qandaydir yangi tushunchani hosil qilishdir. Trop “majoz” (ko‘chim) sifatida assotsiatsiyalarni uyg‘otadi, ular orqali ong

tomonidan idrok etilgan voqelik til shaklida mujassamlashadi. “Troplarning shakllanish jarayonida yuzaga keladigan assotsiatsiyalar – metaforalar, metonimiyalar, giperbolalar va boshqalar, turli xil mohiyatlar o‘rtasidagi o‘xshashlik yoki yaqinlikni ko‘rib, ularning o‘xshashligini, eng avvalo, jismonan idrok etiladigan voqelik elementlari va g‘oyalar hamda ehtirolarning ko‘rinmas dunyosi o‘rtasidagi o‘xshashlikni, shuningdek, voqelik haqidagi xayoliy, mavhum tasavvurdan uni aniq tushunishga “ko‘tarilish” jarayonida aql tomonidan yaratilgan turli xil mavhum tushunchalarni o‘rnatishga asos bo‘ladi” .

Troplar (yun. tropos – “burilish”, “ko‘chish”) – nutqda so‘z yoki iboraning o‘z ma‘nosidan chetga chiqib, obrazlilik, emotsionallik va estetik ta’sirni kuchaytirish maqsadida ko‘chma ma’noda qo‘llanishi asosida yuzaga keladigan stilistik vositalardir. Troplar tilda semantik transformatsiya jarayonining mahsuli bo‘lib, ular orqali voqelik bevosita emas, balki obrazli va subyektiv idrok asosida ifodalanadi. “O‘zbek tili stilistikasi” kitobida troplar leksik-semantik hodisa sifatida baholanadi, chunki ular so‘z ma‘nosining kengayishi, torayishi yoki boshqa tushunchaga ko‘chishi natijasida shakllanadi. Bunda so‘zning nomlash (nominativ) vazifasi ikkinchi planga o‘tib, uning ifodalilik (ekspressivlik) va ta’sirchanlik funksiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olimlar ta’kidlashicha, troplar nutqning badiiy-estetik qatlamini tashkil etib, muallifning individual dunyoqarashi, baholovchi munosabati va emotsional holatini aks ettiradi. Shu bois ular, ayniqsa, badiiy nutq, publitsistik uslub hamda notiqlik nutqi uchun xos bo‘lib, ilmiy va rasmiy uslublarda cheklangan holda qo‘llanadi. Struktural-semantik nuqtayi nazardan troplar ma’no ko‘chishining asosiy turlari (o‘xshashlik, yaqinlik, qarama-qarshilik, umumlashtirish va b.) asosida yuzaga keladi. O‘zbek tilshunosligida troplarning eng faol ko‘rinishlari sifatida metafora, metonimiya, sinekdoxa, epiteta, allegoriya, ironiyaga alohida e’tibor qaratiladi . Demak, troplar – bu til birliklarining badiiy qayta talqini bo‘lib, ular orqali lisoniy birliklar estetik funksiyaga ega bo‘lgan semantik modelga aylanadi va nutqning obrazli ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

V.N.Teliya frazeologik birliklarning o‘ziga xosligini, asosan, ularning “til jamoasining madaniy an‘analari bilan bog‘liq kundalik-empirik, tarixiy va ma’naviy tajribasini aks ettiruvchi voqelik haqidagi obrazli tasavvur asosida vujudga kelishi” bilan izohlanadi. O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklar faqat lisoniy hodisa emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi semantik-madaniy birliklar sifatida talqin qilinadi. Jumladan, “frazeologizmlarning ichki shakli xalq ongida mustahkam o‘rnashgan obrazlar, tasavvurlar va baholovchi stereotiplar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular orqali milliy mentalitetning tayanch konseptlari namoyon bo‘ladi”. N. Mahmudov ta’kidlaganidek, frazeologik birliklar semantikasida xalqning borliqni idrok etish modeli, ya’ni milliy tafakkurga xos obrazli umumlashtirishlar mujassam bo‘ladi. Ayniqsa, ularning ichki shakli madaniy tajriba asosida shakllanib, til va madaniyat o‘zaro tutashadigan nuqta sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, A. Hojiyev frazeologizmlarning ichki shaklini lisoniy ma’no bilan ekstralingvistik omillarni bog‘lovchi semantik asos sifatida izohlaydi. Olimning fikricha, ichki shakl frazeologik birlikning yuzaga kelishida muhim rol

o‘ynab, unda xalqning tarixiy hayot tarzi, urf-odati va milliy dunyoqarashi o‘z aksini topadi. E.Qilichev ham frazeologik birliklarni badiiy va umumxalq nutqida milliy koloritni saqlovchi vosita sifatida baholab, ularning obrazli asosida etnik ongga xos baholash mezonlari yotishini qayd etadi. Bu holat frazeologizmlarni milliy madaniyatni kodlovchi barqaror lisoniy birliklar sifatida talqin etishga imkon beradi. Demak, o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning ichki shakli milliy madaniyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular orqali etnik ongning tayanch nuqtalari, xalqning borliqni obrazli idrok etish usuli va qadriyatlar tizimi lisoniy shaklda mujassamlashadi.

XULOSA Milliy tilning frazeologik birliklari o‘z ichki shaklida madaniy o‘ziga xos obrazlarni, etnik ongning tayanch nuqtalarini mujassam etadi. Bular madaniy dominantlarni aniqlashga yordam beradi va milliy o‘zlikni anglash manbai hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda tabiat unsurlari (olov, suv, havo, yer), ya’ni to‘rtta “borliqning ilk elementlari” nomlarini o‘z ichiga olgan frazeologik birliklar o‘rganiladi. Bu unsurlar insonni uning tarixiy taraqqiyoti ildizlaridanoq qurshab turadi, u borliqning ajralmas qismi bo‘lib, til jamoasining kundalik-empirik, tarixiy va ma’naviy tajribasiga bevosita aloqadordir. Tabiiy hodisalar nomlari ishtirok etgan frazeologizmlar millatning etnomadaniy mohiyatini anglashda muhim lingvomadaniy axborot manbai hisoblanadi.

Tilning frazeologik birliklarida madaniy ma’lumotlarning mujassamlashuv mexanizmini chuqurroq tushunish uchun frazeologizm tushunchasining mohiyatiga murojaat qilish, ushbu birliklarning shakllanish tamoyillarini, shuningdek, frazeologik birliklar haqidagi ta’limotlar tarixi va ularni o‘rganishga yondashuvlarni batafsil ko‘rib chiqish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Маслова В.А. Лингвокультуроология: учебное пособие для вузов. – М.: Академия, 2001. – С.29
2. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. - С.222.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Fan, 2007. – B.15-32.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006. – B. 87-104.
5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 56-71.
6. Xudoyberganova D. O‘zbek tilida lingvomadaniy birliklar tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2015. – B. 9-27.
7. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va lingvokulturologiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018. – B. 22-45.
8. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006. – B. 87-104.
9. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 56-71.